

ІНСТИТУТ ЄПІСКОПА У СИСТЕМІ ЦЕРКОВНО-КАНОНІЧНОГО ПРАВА ВІЗАНТІЇ: СУДОВІ ТА ПРАВОЗАХИСНІ ФУНКЦІЇ

У статті визначаються судові та правоохоронні функції єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії. Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантійської імперії автор розглядає як наслідок історичної еволюції розвитку зовнішніх та внутрішніх функцій Церкви. Управлінсько-правовий аналіз процесів, подій і явищ, які характеризують ставлення держави до релігії та Церкви, окремих церковних інститутів, засвідчує розширення сфери власних повноважень останніх.

Ключові слова: церква, монастир, єпископ, привілеї, повноваження, власність, функції.

Інститут єпископа відігравав одну з провідних ролей у системі церковно-канонічного права Візантії. Це було зумовлено його впливом у адміністративно-управлінській системі Візантійської православної Церкви, так і значенням у процесі державного управління та правовій сфері ромеїв. Актуальність даної проблеми зумовлена і потребою аналізу пошуку найефективніших форм державного регулювання релігійної сфери, розроблення відповідних засад та механізмів. Візантійська православна Церква стала вагомим інструментом забезпечення соціально-політичної стабільності та гуманітарної єдності держави. Відповідно, церковна ієрархія отримує відповідний статус у державі, перетворюючись у важливий інструмент державної гуманітарної політики. Єпископи здійснювали як суто релігійні, так і важливі юридичні функції, перетворюючись у правозахисний та судовий орган, отримуючи повноваження контролю за державними чиновниками та пенітенціарними установами на місцях.

Проблеми правозахисних та судових та функцій єпископа у системі церковно-канонічного права торкалися низка дослідників держава і права Візантії. Насамперед це Ф. Успенський, О. Ліпшиц, Г. Літаврін, А. Каждан, М. Левченко, В. Омельчук. Так російський дослідник І. Медведєв називає єпископський суд найбільш масовим і демократичним видом візантійського суду [1, с.7]. М. Сюзюмов звернув увагу на юридичний апарат єпископа, який забезпечував виконання ним правоохоронних функцій [2]. Окремих аспектів правоохоронної діяльності єпископа вже торкався автор. Разом з тим, спеціального дослідження судових та правозахисних функцій єпископа та

їхнього регламентування у системі церковно-канонічного права бракувало. Тому завданням даної статті є аналіз еволюції інституту єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії, насамперед його судових повноважень щодо мирян та священиків у Візантійській імперії.

Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантійської імперії автор даної статті розглядає як наслідок історичної еволюції розвитку зовнішніх та внутрішніх функцій Церкви. В основі неупередженого вивчення розвитку цього інституту лежить управлінсько-правовий аналіз процесів, подій і явищ, які характеризують ставлення держави до релігії та Церкви, окремих церковних інститутів. Єпископи обиралися на свою кафедру пожиттєво, переведення на іншу кафедру заборонялося. Змістити єпископа міг тільки Собор [2, с.154]. Духовенство (клір) мало свою складну ієрархічну організацію. У єпископа були радники (синкелли), які зазвичай згодом виступали його наступниками. Юрисконсультантом єпископа був ексдик, який оформляв цивільні позови за римським правом. Помітну роль у діяльності єпископа відігравали архідиякони і протодиякони.

Для оформлення різних актів при єпископі перебували нотарії, організовані у корпорацію, на чолі якої стояв примикірій. Завідувач архіву - хартофілак - входив до канцелярії архієпископа. Господарські справи єпископа вів економ. Охоронцями скарбів і скарбниками були скевофілаки. До нижчого прошарку кліру належали диякони при пресвітерах. Великі церкви мали іподияконів (помічників диякона). До числа кліриків входили читці, які прислужували єпископу.

Декани, головним чином з мирян, охороняли церкви і виконували функцію співробітників церковних в'язниць. Особисту обслугу єпископа здійснювали кувікулярії (спальники). Організацію поховань разом з усіма витратами брали на себе лектікарії. В Олександрії окреме становище займали іпараволани, які перебували на службі Олександрійського архієпископа. Вони забезпечували охорону архієпископа та переслідування його ворогів.

Для вирішення питань, які стосувалися взаємин держави і Церкви, скликалися з'їзди єпископів [2, с. 157-158], проте часто вони лише ухвалювали попередньо підготовлені василевсом та Патріархом рішення. Імператори поступово посилюють свій вплив на внутрішньоцерковні процеси. Василевси призначають синкеллів (асистентів і постійних радників Патріарха) з числа лояльних собі єпископів, як це було у випадку з призначенням на цю посаду єпископа Керкіри Василя [3, с. 198]. Зі зростанням економічної і політичної могутності ускладнюється і структура церковного апарату. На X ст. вищі єпископальні чини (хартофілак, сконом, сакеларій, скевофілак і сакелій) утворили замкнену пентаду (п'ятірку), яка зосередила у своїх руках управління єпископією. Хартофілак був керівником єпископського секрету (канцелярії), сакелій і сконом - скарбниками єпископії, скевофілак відав церковним начинням, а сакеларій подібно імператорському здійснював функції контролю за фінансово-господарським управлінням єпископії, насамперед підконтрольні єпископові монастирі [4, с. 170].

Судові повноваження єпископів поступово зростали після відповідної регламентації нормами канонічного права. Вони поширювалися як на кліриків, так і на мирян. Окремі собори (зокрема Халкідонський Собор 451 р.) погрожували зміщенням священикам, які уникали єпископського суду, або після нього апелювали до світського. Іноді єпископи самі апелювали до держави, зокрема у випадку невизнання вироку їхнього суду [5, с. 74].

Духовний суд у цілому, якщо не зважати на право накладення сплітмій, початково був сферою пріоритетного впливу органів державного управління. Проте на різних етапах розвитку системи візантійського права змінюються і повноваження єпископа як об'єкта і суб'єкта правових відносин. Зокрема в XI ст. духовний суд визнавали лише у цивільних справах, хоча факти свід-

чать про прагнення Церкви поширити його на суміжні галузі. У цивільних справах, де сторонами виступали духовні особи (священики і монахи), вже Юстиніан надав юрисдикцію монахам.

Згодом держава чіткіше регламентує судові повноваження єпископа і розширює їх. У 629 р. імператор Іраклій визнає за єпископами право на виконання своїх рішень. Розгляд злочинів осіб духовного сану покладалося на єпископів і лише після доведення їхньої провини правопорушники чи злочинці передавалися світському суду. За Іраклія було визначено порядок апеляції і право єпископів уповноважувати інших осіб для проведення слідства [6, с. 67-68]. У 628 р. Іраклій передав у відання суду єпископів кримінальні справи, до яких були причетні священики. Цим священики ще раз виводилися поза межі повноважень світського суду. Разом з тим, у випадку доведення їхньої вини застосовувалися заходи, передбачені світськими судами, оскільки найважчим видом покарання згідно тогочасної церковною юрисдикції було для священика зміщення з посади і відлучення від Церкви. Іншою прерогативою, яку дарував клірові Феодосій, була заборона на застосування тортур щодо священиків, які б могли їх спонукати свідчити у світському суді [5, с. 74].

Епанагога позбавляла світських суддів розглядати справи осіб духовного сану, за винятком випадків державної зради. Хоча у Василіках новелла Іраклія і визначення Епанагоги відсутні, однак каноністи розглядали їх як такі, що мали силу чинного права. Патріарший Синод 1028 р. підтвердив положення, згідно якого клірики і монахи судилися в своїх єпископів, останні, своєю чергою, у митрополитів. Звернення осіб духовного сану до світського суду тягло за собою позбавлення сану. Світським судам також заборонялося приймати до розгляду справи осіб духовного сану під загрозою санкцій з боку імператора і Патріарха. У синодальному законі міститься покликання на закон, виданий імператором Константином VIII, який забороняв світським суддям розглядати справи не світських осіб [6, с. 67-68].

Разом з розширенням судових повноважень єпископів посилювалися хабарництво, упередженість, неправомірність та нефаховість їхніх рішень. Вже Константинопольський Патріарх Афанасій (14.X.1289 – 16.X.1293, 23.VI.1303 – IX.1309 pp.) пише про корумпованість тих єпископів, які отримали місце у суді. Першоієрарх підкреслює, що "ні один з правителів не йде до

суду, не схиливши їх до своєї користі". Причини запеклих дискусій на таких судах Константинопольський Патріарх Афанасій вбачав у продажності суддів: ті, які брали участь у "засіданні часто суперечать один одному і до образ спускаються не заради справедливості, але щоб подання не даремно приносилися". Перебуваючи у судах ці пастирі закидали свої зобов'язання щодо пастви [7, с.145-146]. Корупційний чинник впливав на виконання єпископами своїх правоохоронних функцій, підриваючи моральний авторитет і вплив Церкви у суспільстві.

Тривала боротьба і з симонією серед єпископів. Клірики, причетні до цього (як ті, що давали кошти за місце, так і ті, що за отримані кошти настановляли і освячували на місце) скидалися зі свого місця, а й іноді відлучалися від спілкування (саме це покарання передбачав канон 4 Салонського Собору). Підлягали скинненню також духовні особи, які виступали при подібних ординаціях у ролі посередників чи посібників (*mediatores*), які були замішані у цих справах, чи не чинили протидію цим порушенням. З початку VI ст. папи розглядають симонію ширше. Злочин вже не лише рукоположення за гроші, але й підкуп виборців під час виборів єпископа, затучення могутніх покровителів за допомогою грошей чи обіцянками винагороди з церковних коштів на випадок сприяння у просування клірика [8, с.50]. Це питання стало предметом окремої уваги за Константинопольського Патріарха Афанасія I посвяту можна було проводити лише за наявності гідних доказів віри претендента на сан, без отримання грошей з нього та без розгляду протекції архонта [9, с.106]. Разом з тим законодавчо були регламентовані збори (*мита*) за рукоположення у духовний сан вищими церковними ієрархами. Новелла Ісаака Комнина (1057 - 1059 рр.) визначає, що єпископ чи архієпископ, що проводять рукоположення, не можуть брати за це понад 7 золотих номіс "з прийнятим зображенням мого царства" [10, с.14]. Додаткові мита збиралися при рукоположенні єпископів і митрополитів [10, с.15]. За Константинопольського Патріарха Афанасія I за отримання грошей при постриженні стали каратися відлученням [9, с.106]. Прагнення регламентувати кошти за проведення відповідних обрядів було зумовлено потребою упорядкувати процес посвяти, унеможливити зловживання при її проведенні, забезпечити якісний склад новопосвячених єпис-

копів, і відповідно, зміцнити моральний авторитет Церкви.

Право клопотатися у міських справах перетворює єпископа у представника міської *civitas* перед імператором, до якого він мав можливість звертатися безпосередньо. Відповідно єпископ отримував право нагляду над цивільними провінційними чиновниками [11, с.15]. Єпископи та архієпископи могли звертатися з запитом до імператора. Так архієпископ Фессалонік Федул звернувся до імператора Олексія Комнина щодо рабів-болгар, які прийняли заступництво Церкви, внаслідок чого було видано у 1095 р. спеціальну новеллу [12, с.20].

Єпископи займалися правозахисною діяльністю, надаючи у підвладних їм храмах несправедливо переслідуваним. Відомо, що вже у IV ст. християнські храми отримували права надавати під своєю крівлею недоторканий притулок особам, яким загрожувала людська злоба чи несправедливість, або навіть законне покарання за вчинений злочин. Всі, хто був позбавлений надії на милосердя, знаходили у храмі притулок, причому силою їх повернути з храму було не можливо, оскільки під свій захист брав місцевий єпископ. Він звертався з відповідним клопотанням до імператора про помилування. В умовах постійних внутрішніх заворушень і боротьби різноманітних угруповань за владу ця функція єпископа виступала гарантом захисту прав людини і громадянина, а подекуди і права на життя [13, с.62]. З іншого боку держава покладає на єпископів функції опіки над ув'язненими, закладаючи християнські традиції в основу пенітенціарної системи. Вже у 529 р. Юстиніан доручає єпископам нагляд за в'язнями, які їм доводилося відвідувати щосереди та щоп'ятниці, у дні страстей Христових [5, с.74].

Вже Халкідонський Собор намагався підпорядкувати монастирі єпископальній владі. Хоча влада глави монастиря (*ігумен*), який обирався по життєво, була подібною владі єпископа, проте новий авва, на відміну від єпископа, міг бути призначений попереднім [2, с.162]. Згідно з розпорядженням імператора Маркіана монастирі організовувалися лише за згодою єпископів [14, с.25]. Щоб обмежити свавілля монахів Юстиніан I поширив повноваження єпископів і на монастирі [5, с.74]. Розгляду ігумена підлягали лише дрібні порушення, серйозні порушення підлягали розгляду і суду єпископа [2, с.162].

Істотного обмеження зазнали права монастирів у сфері судочинства і юрисдикції над монахами за імператора Константина V [15, с.106]. Такі зміни часто призводили до конфліктів у адміністративно-церковній системі, які виливалися у судову тяганину між єпископами та ігуменами, прагнень монастирів отримати ставропігію і відповідні апеляції до Константинопольського Патріарха.

Судові повноваження єпископа виступали важливим інструментом поширення впливу Церкви як на кліриків, так і на мирян. Духовний суд, якщо не зважати на право накладення епітимій, початково був сферою пріоритетного впливу органів державного управління. Проте на різних етапах розвитку системи візантійського права змінюються і повноваження церковних інститутів, особливо єпископа як об'єкта і суб'єкта правових відносин.

Насамперед розширюються судові повноваження єпископа, який, окрім того, отримує право нагляду над цивільними провінційними чиновниками. Розширенню судових прав єпископа сприяла і передача йому в відання кримінальних справ, до яких були причетні священники.

Разом з тим, перспективним видається з'ясування функцій єпископа щодо володіння, розпорядження та використання нерухомого церковного майна, особливості розширення його представницьких функцій в адміністративній системі Візантійської імперії. Слід зупинитися на особливостях статусу єпископських кафедр Константинополя, Олександрії, Єрусалиму, Антіохії, очільники яких на різних етапах розвитку Церкви та церковної ієрархії отримали статус архієпископів і патріархів, оскільки це потребує окремого дослідження. Спеціального розгляду потребує статус Римського Папи та Равеннського екзарха у системі церковно-канонічного права Візантійської імперії (під час перебування їхніх володінь у складі Візантійської імперії), з огляду на відповідну політико-правову специфіку.

Література

1. *Медведев И. П.* Правовая культура Византийской империи / И.П. Медведев. – СПб.: Алетейя, 2001. – 576 с.

2. *Сюзюмов М. Я.* Христианская церковь в IV - VI вв. / М.Я. Сюзюмов // История Византии. – В 3 т. [ред. кол. С. Д. Сказкин (отв. ред.) и др.] - Т. 1

[отв. ред. тома: З. В. Удальцова]. – М.: Наука, 1967. – С. 144 - 163.

3. *Шандровская В. С.* Изображения святого Прокопия на эрмитажных печатях / В. С. Шандровская, А. С. Мохов // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006. – Вып. 37: к XXI международному конгрессу византистов (Лондон, 21 - 26 авг. 2006 г.). – С. 191 - 211.

4. *Каждан А. П.* Государство и церковь во второй половине IX - X вв. / А. П. Каждан // История Византии. – В 3 т. [ред. кол. С. Д. Сказкин (отв. ред.) и др.] - Т. 2 [отв. ред. тома: А. П. Каждан]. – М.: Наука, 1967. – С. 155 - 171.

5. *Шафф Ф.* История христианской церкви. – Т. III: Никейское и посленикеевское христианство. От Константина Великого до Григория Великого. 311 - 590 г. по Р. Х. [пер. с англ. О. А. Рыбакова] / Филип Шафф. – СПб.: Библия для всех, 2007. – 688 с.

6. *Скабаланович Н. А.* Византийское государство и церковь в XI в.: От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина. – В 2-х кн. / Н. А. Скабаланович. – Кн. II. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2004. – 416 с.

7. *Барabanов Н. Д.* Борьба внутри византийской церкви на рубеже XIII - XIV вв. / Н. Д. Барabanов // АДСВ. – Свердловск, 1981. – Вып. 18: Античный и среднесвековый город. – С. 141 - 156.

8. *Прозоров В. Б.* Собор 530 г. в Салонсе и проблема достоверности документов, включенных в "Большую Салонскую историю" / В. Б. Прозоров // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2000. – № 3: 2000 лет христианской культуры. – С. 48 - 61.

9. *Барabanов Н. Д.* Из истории византийской этики на рубеже XIII - XIV вв. / Н. Д. Барabanов // АДСВ. – Свердловск, 1987. – Вып. 23: Проблемы идеологии и культуры. – С. 103 - 111.

10. *Цанкова-Петкова Г.* Феодальная рента в болгарских землях под византийским владычеством / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – Т. XIX. – 1961. – С. 3 - 25.

11. *Левченко М. В.* Церковные имущества V - VII вв. в Восточно-Римской империи / М. В. Левченко // ВВ. – Т. II (XXVII). – 1949. – С. 11 - 59.

12. *Цанкова-Петкова Г.* Социальный состав населения болгарских земель в период византийского господства / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – Т. XXIII. – 1963. – С. 3 - 22.

13. *Соколов И. И.* Византологическая традиция в Санкт-Петербургской Духовной академии.

Печалование патриархов перед василевсами в Византии IX - XV вв. Патриарший суд над убийцами в Византии IX - XV вв. О поводах к разводу в Византии IX - XV вв. [послест. А. В. Маркидонова] / И. И. Соколов. – СПб. : Изд-во О. Абышко, 2005. – 320 с.

14. *Козлов А. С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии в

50 - начале 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 24 - 39.

15. *Герцен А. П.* К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. / А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т : Волог, 1999. – Вып. 30. – С. 95 - 115.

В.В. Омельчук

Институт епископа в системе церковно канонического права Византии: судебные и правозащитные функции

В статье определяются судебные и правоохранительные функции епископа в системе церковно канонического права Византии. Институт епископа в системе церковно канонического права Византийской империи автор рассматривает как следствие исторической эволюции развития внешних и внутренних функций Церкви. Управленческо-правовой анализ процессов, событий и явлений, которые характеризуют отношение государства к религии и Церкви, отдельным церковным институтам, удостоверяет расширение сферы собственных полномочий последних.

V. V. Omelchuk

Institute of bishop in the system church canonical rights for Byzantium: judicial and protective-legal functions

In the article the judicial and law-enforcement functions of bishop are determined in the system church canonical rights for Byzantium. Institute of bishop in the system church canonical an author examines rights for the Byzantium empire as a result of historical evolution of development of external and internal functions of Church. Administrative-legal analysis of processes, events and phenomena, which characterize attitude of the state toward religion and Church, to the separate church institutes, expansion certifies of sphere of own plenary powers last.